

В. М. РИЧКА (Київ)

ЩЕ ОДНА НЕОПУБЛІКОВАНА СТАТТЯ В. О. ПАРХОМЕНКА ІЗ ЗБІРКИ “ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА”*

Володимир Олександрович Пархоменко (1880-1942) був непересічною творчою особистістю, вдумливим і серйозним вченим-істориком. Його справедливо називають “одним із видатних знавців старої історії України”¹. У створеній ним низці наукових праць глибоко і всебічно висвітлюються різноманітні аспекти церковної історії України-Руси, по-новаторськи розглядаються питання виникнення Київської держави та шляхи її політичного розвитку.

Помітне місце у науковій спадщині вченого належить його студіям над проблемою взаємозв'язків середньовічної Русі з кочівниками Північно-причорноморських степів. Починаючи з половини 20-х років його статті, присвячені історії стародавніх мешканців українського Степу, з'являються на сторінках різноманітних видань, зокрема, таких авторитетних часописів, як “Східний світ”, “Slavia” та ін. Важливим внеском В.О.Пархоменка у дослідження цієї проблеми було те, що він розглядав її не тільки і не стільки через призму безперервних війн. Вчений показав і позитивні наслідки багатовікового сусідства східного слов'янства з поліетнічною людністю Степу. Свої багаторічні дослідження В.О.Пархоменко підсумував у монографії “Русь і Степ”, рукопис якої, на жаль, втрачено з незалежних від автора причин.

Мені уже доводилося писати про випробування, що випали на долю вченого². Репресій зазнав не тільки він, а і його великий науковий доробок. В.О.Пархоменка було заарештовано 30 вересня 1929 р. по звинуваченню у приналежності до так званої “Спілки визволення України” і згодом засуджено до десяти років концтаборів. Хтозна, чи дожив би до кінця терміну ув'язнення літній, з підірваним здоров'ям професор, якби не постійні клопоти його сестри Ольги. Завдяки їй В.О.Пархоменка було достроково звільнено з ув'язнення. Звідти він повернувся вже інвалідом, але не зламаним морально. Пізніше, перебравшись на мешкання до Ленінграду, де йому навіть вдалося влаштуватися на роботу до Академії наук,

* Див.: Ричка В. Неопублікована стаття В.О. Пархоменка із збірника “Полуднева Україна” (В. Пархоменко. Тмуторокань) // Середньовічна Україна. – К., 1997. – С. 271-288.

він неодноразово піднімав перед органами НКВС питання про повернення втраченого під час арешту рукопису книги. Однак всі його домагання виявилися марними. Вчений так ніколи і не дізнався, яка ж доля спіткала результати його багаторічної праці. Нам залишається вірити, що “рукописи не горять” і сліди цієї книги колись віднайдуться.

Публікація статті В.О.Пархоменка “Степовики нашого півдня Х-ХІІІ в.в.” є не тільки даниною пам’яті визначного вченого. Вона своєрідно продовжує започаткований нами у попередньому випуску цього видання³ цикл публікацій матеріалів знищеного у 30-х роках збірника “Полуднева Україна”. Зауважимо, що в ньому передбачалось опублікувати дві статті В.О.Пархоменка. Обидві вони нині зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ НАН України.

Дана стаття являє собою рукопис, писаний фіолетовими чорнилами на папері великого формату, і дві машинописні копії⁴. На одному з машинописних примірників статті, на останній (9-ій за авторською пагінацією) сторінці рукою автора поставлено дату: 24.III.1929 р. і підпис. При підготовці статті до друку бралися до уваги авторські правки, зроблені чорними чорнилами на одному з машинописних примірників. Була також проведена звірка тексту з його рукописним оригіналом.

Текст передається без якихось змін чи скорочень. Зберігається прийнята автором система підрядкових посилань. Необхідні пояснення або доповнення в тексті публікації подаються у квадратних дужках. Коментарі упорядника позначено літерами.

¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Зап. Наук. т-ва ім.Т.Г.Шевченка: Праці історично-філософської секції. (Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою). – Париж, Чикаго, 1962. – Т.173. – С.20.

² Ричка В.М. За сфабрикованим звинуваченням (В.О.Пархоменко) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С.233-237; Ричка В.М. Дослідник сивої давнини // Реабілітовані історією. – Київ, Полтава, 1992. – С.58-63.

³ Див.: Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип.2. – С.280-305.

⁴ ЦНБ НАН України, ІР, ф.Х, спр.17906-17907, 15318.

⁵ Приглядаючись до речей цього поховання (бронзове дзеркальце, серги, кольца, перли, щось подібне до діядеми і т.ін.), ми схиляємося віднести його з деякою певністю до Х в. і до Печенігів, які в цей час тут якраз перебували. Місце знаходження й безумовний дотатарський і навіть дополовецький характер речей сприяє прийняттю такої датировки. Це поховання з речами переховується зараз цілком в Дніпропетровському музеї.

ВОЛОДИМИР ПАРХОМЕНКО

Степовики нашого півдня Х-ХІІІ в.в.

Україна географічно охоплює не лише Лісостеп, а й Степ, так воно було до Х в., [в] добу долітописно-хозарську, коли Уличі й Тиверці жили “оли до моря”, так було і в епоху козацьку з кінця XV віку. Є уявлення,

ніби-то інакше справа стояла в епоху літописно-київську, в X-XIII вв., коли Степ неначе зовсім одірвався від Київської держави на Україні і став їй чужим і ворожим. В якій це мірі можна припускати [?]

X вік, або точніше, кінець IX і початок X в., можна вважати за межу двох епох в історії степової України, коли прихід Печенігів і будівання Київської держави відбилися і на житті нашого Степу, порушивши тут стару слов'янську колонізацію і попередній вплив Хозарів, який однак поки що не переходив на правий бік Дніпра, бо не торкався тогочасних Деревлян, і лише в цю вже епоху через Чернігів (з 1024 р.) почувується і в Києві XI в.

Історія наших степів взагалі досить темна, - зокрема це слід зауважити про добу X-XIII вв. Відомості про мешканців нашого степу цього часу надто бідні і уривчасті, при тому вони звичайно виходять від вороже настроєних проти степовиків письменників, переважно ченців Русі та Візантії, що їх навряд чи можна вважати за безсторонніх свідків: тут відчувається момент ворожості не лише релігійної, ба навіть і торговельно-конкурентної, оскільки Візантія і Київ хотіли до певної міри експлуатувати ці степи і зустрічали з боку їх мешканців певний опір. Тому слід обережно поставитися і до тієї ідеї, що базувалася на цих негативних свідченнях, а саме - до ідеї одвічної боротьби Русі зі Степом, що її висунув С.М.Соловйов та підтримував В.О.Ключевський і Г.В.Плеханів.

“Дикие”, “злые”, “поганые”, - за літописом, ці степовики тим не менш займаються торгівлею в значних розмірах, як про це свідчать: Константин Багрянородний ^{A)} - що не раз говорить про торговельні стосунки Печенігів з сусідами; потім - наш літопис (коли, наприклад, в Іпатіївському літопису року 1184 зазначається про “гости йдуць ис Половецъ”, або під 1186 р. у Воскресенському літопису говориться про мандрівку “гостя” по половецьких степах і зв'язки з такими “гостями” Половців, а також взагалі про зацікавлення Чорних Клобуків та Берендеїв “городами” і т.ін., нарешті археологічні скарби, що їх хоч і мало вивчено, але все ж таки трохи виявлено в наших музеях (Дніпропетровському⁵, Харківському, Київському, Херсонському і ін.), а також в досить багатій збірці покійного Н.Е. Бранденбурга⁶ (що зараз переховується в Ленінграді в Історичному Артилерійському музеї). Зв'язки степовиків за цей час з Візантією, Кавказом і Сходом (напр., з державою Кара-Китаїв XII в) безсумнівні.

Поруч з тим сама мішаність степового населення за цей час свідчить проти повної і цілком ворожої ізоляваності (як економічної, так і культурної) його від сусідів. В цей час в степах ми бачимо слов'янських Уличів (принаймні до середини X в), Тиверців, Бродників ^{B)} (XII-XIII вв.), невідомих на ім'я придонських слов'ян. Раз ці слов'янські та напівслов'янські племена жили в степах, мали можливість в них жити, значить в цей час Степ був вже не такий “злий” та ворожий, як здавалося.

Разом з цим ми бачимо, що сама степова маса людності далеко не була етнічно одноманітною. Племена цього часу, що опановують наші степи, досить різноманітні і живуть або одно після одного, або одночасно всуміш.

Так, Печеніги з'явилися тут ще коло 80 р. IX в.; Літопис наш починає їх згадувати з 915 р. особливо близькі стосунки їх з Київською державою за літописом ми бачимо з 968 до 1036 р. Це доба сили Печенігів на Дніпрі, значного впливу їх політичного на Київську державу. Вони сиділи по обох берегах нижнього Дніпра, маючи своєю базою пороги й доходячи досить далеко по Дніпру на північ. Літописна звістка 993 (або 992 р.) говорить "Се Печенезѣ придоша по оной сторони отъ Сулы", - можна звідсіль гадати, що оселення Печенігів доходили аж до Сули. В кожному разі річки - Трубеж та Альта аж коло Переяслава з'являються звичайним місцем воєнних зустріч Печенігів з київськими князями (993-1019) рр.), - очевидно, оця близька до Києва територія була недалеко й од печенізьких осель. За цей час ми маємо звістки про добру військову організацію Печенігів і про стосунки їх з культурними сусідами. Скоро після бійки коло Києва 1036 р., посунувшись значною масою на Балканський півострів (в 40 р. спочатку на чолі з князем Кагеном), Печеніги втратили своє попереднє значення на Дніпрі, але ж вони тут ще залишаються більш як на сторіччя зі своїм етнічним іменям. Літопис в останній раз їх згадує під 1169 р.⁷

За Печенігами хронологічно ідуть Торки, або Узи, що їх наш літопис згадує від 985 до 1235 р. Вони тут не мали вже такого значення, як Печеніги. Появу Узів в землі Печенігів, себто коло Дніпра, відносять до 1049 р. Більш дужі вони були тут в недовгий час після занепаду сили Печенігів і по приходу Половців, себто в середині і почасті в 2-ій половині XI в., потім до деякої міри значення їх піднімається після середини XII в. Між іншим, в кінці 70[-x] і [на] початку 80[-x] рр. XI в. вони мали оселі коло Переяслава і, можливо, ним володіли деякий час^{В)}.

Половців літопис в перший раз згадує під 1055 р., але ж потім перший прихід "на Руськую землю" відносить до 1061 р. Після того вони робляться головною силою в наших степах аж до татарського нападу, себто майже на 2 сторіччя. Досить скоро наші князі знаходять за потрібне вступати з ними в близькі стосунки. Так року 1094 з дочкою половецького хана Тугоркана одружується київський князь Святополк Ізяславич, його наступник на київському столі Володимир Мономах після попередньої боротьби з половцями визнав за потрібне одружити з доньками половецьких ханів двох своїх синів, Андрія і Юрія. У середині (II-ій і III-ій чверті) XII віку Половці ніби стають на деякий час більш далекими від наших верхніх верстов, так що у 70-80 рр. від них відходять навіть чернігівські князі, що до того були особливо дружні з ними. Але ж потім з кінця XII в., протягом півсторіччя спостерігаємо велике зближення (родинні зв'язки⁸⁾, релігійні впливи тощо) нашої пануючої верстви з Половцями, яке нарешті приводить до спільного виступу 1223 чи 1224 р. у бійці з Татарами на Калці. І наш Літопис і східний письменник Едрізі свідчать, що у Половців були міста^{Г)}, що є показником ступня їх культурності⁹⁾. Половці наших літописів у Візантійців відомі під назвою "Команів" у Угорців - "Кунів". За Куником і Маркевартом, наша літописна назва показує на світложовтий колір волосся^{Д)} цього племені.

Маркварт гадає, що вони вийшли зі Східної Азії і з'явилися в Європі між 1030 і 1049 рр. і об'єднує їх з Кипчаками. Маркварт також висловив думку, що політичні зміни в житті Центральної і Східної Азії доби коло 1120 р. мусили відбитися на загальному стані наших Половців, які мали в цей час зв'язки з азійською тогочасною державою Кара-Китаїв, це, мабуть, вплинуло і на відносини їх до Русі, які приблизно після цього на деякий час гіршають.

В середині XII в., в добу тимчасового зменшення на Дніпрі впливу Половців й опору проти них тут, особливо значну роль в житті наших степів і Київської держави (в розумінні зв'язків і політичного впливу) відіграють такі очевидно етнічно мішані племена: в першу чергу Берендеї та Чорні Клобуки, а потім Коуї, Турпеї, Боути, Каєпичі; збільшується в цей час значіння і старих Торків-Узів. Доба особливого по літопису значення цих племен в житті Русі - це 40-80 рр. XII в. Яскравим прикладом їхнього тогочасного значення в Києві може служити відома фраза Берендеїв до князя Мстислава Ізяславича (1159 р.) : “В нас ти есть, княже, и добро и зло, аще ны хоцещи любити, якоже ны есть любил отець твой [відомий Ізяслав Київський], и по городу ны даш по лепшему то мы на том оступим Изяслава” (Давидовича); згода Мстислава на умови Берендеїв дала тому князівство в Києві. Або звістка (власно дві) 1172 р. - як під час виступу в бій “Берендеева яша коня княжа за повод” і по своєму направили його рух (раз Гліба київського, а потім його брата Михалка). Потім вони політично занепадають, і в кінці XII в. знову починають панувати цілком в степах і на Дніпрі Половці.

Всіх цих степовиків ми не можемо вважати за чистих тюрків.

Весь час ми помічаємо у наших степовиків зацікавлення міським життям, їх стремління здобувати у наших князів міста (напр. Іпат.1159, 1177, 1192 і др.). Особливо тут цікава звістка 1177 р. про те, що “Половци взяша 6 городов Берендичь” (Іпат.). Взагалі вони не такі вже вперті степовики, як можна було б думати, їх тягне не лише в міста, ба навіть і в Київські та Чернігівські ліси, - це можна сказати про Торків, Чорних Клобуків, Берендеїв, Коуїв, Турпеїв. Так літопис знає чернігівських Коуїв (1185 р.), Переяславських Турпеїв (1150 р.), Половців Переяславських (1172 р.) та Корсунських (1172 р.), Торків Переяславських (1080 р.).

Тут виникає думка про етнічні домішки до тюрків і в першу чергу елемента кавказького, що його зове акад. П.Я.Марр “яфетидами”, а також почасти і монгольського (Маркварт).

Ті кавказькі Касоги, що прийшли у Чернігівщину із Мстиславом Тмутороканським у 1023-24 рр., розуміється, не розвіялися звідділя зовсім, далі зв'язки з Тмутороканем протягом всього XI в. мусили притягати кавказько-касозькі елементи до Дніпра особливо у Чернігівщину, що в особі Святославичів (Гліб, Роман, Олег) в другій половині XI в. особливо цікавились північним Кавказом і підтримували з ним щільний зв'язок, не без значення стоять і такі факти, як одруження Ярополка Володимиро-

вича з ясиною (1111 р.) або Ізяслава Мстиславича з “обезкою” - абхазкою (1154 р.); нарешті самі ймення степових ватажків, що їх ми знаходимо в Іпатіївському літопису¹⁰, теж схиляють до думки про наявність кавказького елемента. Можна припустити, наприклад, що “яфетидами”, могли бути Берендеї та Коуї.

Це різноманітне тогочасне населення степів не слід, гадаємо, об’єднувати спільною назвою для всього нього, - “чорноклобуцьким”. Всупереч тому, як гадав в свій час П.В.Голубовський¹¹, а тепер приймає автор нової розвідки про “Чорних Клобуків” - Д.А.Расовський¹², “Чорні Клобуки” - це швидше не спільна назва, а лише одно із цих степових племен, як гадає Маркварт. “Кара-Берклі” (чорношапочні) - кипчацьке плем’я¹³. Степовиків, як відомо, тоді було багато, вони поділялися на силу різних племен, часто ворожих одно одному, вони розселялись на великих степових просторах до самого моря, а між тим літопис зазначає певну невеличку територію Чорних Клобуків - неподалеку від Києва¹⁴ (“Въеха в Черные Клобуки” і т. інше, 1150, 1151 і інші)¹⁵ і згадує їх поруч з іншими племенами.

Оця етнічна мішаність і різноманітність цих степовиків стверджується і тією боротьбою, що її ми помічаємо серед них самих. Вона точиться не лише під час руху цих племен в XI в., а й пізніше - в XII і виявляється в частій прояві ворожнечі частини степовиків, особливо Берендеїв і Чорних Клобуків, проти Половців, при чому літопис зазначає, що в даному разі ініціатива таких походів іноді належала самим близчим географічно до Києва степовикам, що намовляли у середині й у II-й половині XII в. князів Русі проти Половців. Очевидно різниця економічних інтересів окремих племен якимось перепліталася і з етнічними особливостями.

Цікавим моментом, що показує мішанину етнічних елементів і зміну різних економічно-культурних впливів серед наших степовиків, був кінець XII в. Ця зміна відбилася, між іншим, тепер на перебудові політичної орієнтації Чернігова. Завжди прихильний до Половців і бувший в спілці з ними, Чернігів починає тепер проти них воювати (походи 70 і 80 р.) коло 1180 р. вступає в політично-військову спілку із здавна ворожими правобічними Мстиславичами та підкиївськими степовиками-Берендеями й Чорними Клобуками (спілка й політична угода Святослава Всеволодовича з Рюриком Ростиславичем). До пояснення цієї зміни може прислужитися один літописний факт - це вказівка 1184 р. про те, що у Кончака Половецького з’явився “бесерменин, иже стреляше Живим огнем”. Це, очевидно, згадка про появу у Половців мусульманських військових інструкторів, а значить і ще в більшій мірі їх торговців, що, розуміється, мусило стурбувати купців іншої віри і орієнтації, які до цього мали вплив на економічне та політичне життя Чернігівщини. Вона закінчилася перемогою Половців і новою спілкою з ними Чернігова, що в початку XIII в. мала своїм наслідком спільний рух їх на Захід у Галичину. В цей час до спілки з Половцями примушений був прийти і Київський князь Рюрик Ростиславич, що раніше був прихильником Чорних Клобуків.

Що цей етнічно мішаний Степ не був одвічно і завжди ворожий нашій старій Русі, про те ми маємо силу фактів, хоч би таких, наприклад, як “союз” “Старого” Ігоря з Печенігами (941 р.), спілку Святополка Володимировича, як князя Київського з тими ж Печенігами (1015-19), вплив Хозарів на Чернігівські та київські справи в XI в.¹⁵, довголітню спілку Чернігова з Половцями, спілку Святополка Ізяславича Київського з Половцями, часті одруження князів з половчанками, що звичайно носили політичний характер, велику роль Чорних Клобуків та Берендеїв в Київських справах в XII в. (приблизно 40-60 рр.), в обранні князя в війську та в адміністрації київській тощо.

Принаймні верхня верства Русі не була ворожа степовикам. Та боротьба, що її степовики запроваджують на київській території (почасти й чернігівській) проти “Варягів” дуже поспувала їх історичну репутацію (особливо боротьба Печенігів 980, 1016-1019, 1036 рр.), але ж навряд чи можемо її вважати скерованою проти самої Русі, це швидше боротьба різних впливів і різних орієнтацій і угруповань самої Київської Русі, це разом з тим боротьба півдня проти півночі, яка зовсім інакше освітлюється, коли ми не будемо дуже правовірними “норманістами” і боротьбу проти захожих “Варягів” та їх військово-торговельних інтересів не станемо вважати за ворожнечу проти самої “Русі”. Тут треба також відмовитися від династичного підходу до історичних явищ нашої історії, наприклад щільно зв’язаного з “Варягами” Ярослава слід вважати в певний момент більш ворожим Київу, ніж його суперника Святополка, що йшов разом з Печенігами.

Взагалі слід переглянути питання про наших степовиків цього часу, переглянути та вивчити інвентар кочових поховань цього часу. Потрібно надати степовикам, сучасним Київській державі, більшої уваги, бо ця етнічна мішаність степовиків та їх зв’язок з Руссю за цей час - це ті фактори, що мусли певним чином відбитися на житті нашого Степу і в дальші сторіччя.

Взагалі наш степ за X-XIII віки не був лише ворогом старої Русі-України, “нещастям” нашої історії, не був лише руїнницьким, він мусив дещо дати і позитивного в загальну скарбницю історії України, яко передатчик до певної міри економічних та культурних впливів Кавказу та Сходу цього часу, бо через Степ не можна ж було від моря до Києва чи перескочити, чи перелетіти. Повного одриву від життя України цього часу не було і не могло бути і в X-XIII вв., бо без зв’язку зі Степом не міг би існувати і “шлях од Варягів до Греків”. І торговельне значення на ньому Києва, на якому базувалася в значній мірі і міць Київської держави. А тому не несподіваними будуть для нас і дальші зв’язки зі степом нашого козацтва з кінця XV віку і потім.

Таким чином, загальний хід історії степової України, як такої не має якоїсь несподіваної перерви, а йде в певному зв’язку із сторіччя в сторіччя, із епохи в епоху¹⁶.

А) Йдеться про твір візантійського імператора Константина VII Багрянородного (908-959) "Про управління імперією", створений у 948-952 рр.

¹ Зразком степової культури цього часу (далеко не такої бідної та одноманітної) може бути знову відкрите влітку 1928 р. на терені Дніпрельстану – біля Вільного порогу – на лівому схилі Криничної балки жіноче поховання, знімок з якого при цьому подається.

² Див. його "Путеводитель по С.-Петербуржскому Артиллерийскому музею", І, СПб, 1902, стор.50-77 і інші його праці.

Б) Про уявлення сучасної науки щодо слов'янського залюднення українських степів за доби Київської Русі див.: Головки О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1991. – №10. – С.24-35.

³ Див. нашу статтю 1928 р. в "Slavia" [Praha, 1929 Ročník VIII, zešit.1], 1929 "Русь и Печенеги".

В) Це припущення не знайшло свого підтвердження у конкретно-історичних дослідженнях сучасних вчених.

⁴ Цікавим прикладом їх може бути звістка (Пат.1159), що мати Святослава Володимировича (з чернігівських князів) "бежала" "в Половци" і там одружилася з ханом Башкордом.

Г) На мій погляд, було б надто ризиковано ототожнювати їх з типовими для тогочасного давньоруського суспільства міськими центрами. Половецькі міста являли собою, очевидно, тимчасові укріплені становища.

⁵ На захист Половців від обвинувачень в "дикунстві" виступав ще у 70 р. XIX в. німецький орієнталіст Отто Блац в роботі "Ueber Volkstum und Sprache der Kumänen".

Д) У сучасній науці дістало розповсюдження інше пояснення цього етнікону – люди, що жили на протилежній (лівобережній) половині Дніпра. Див.: Скржинская Е.Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. – 1985. – Т.46. – С.255-276.

⁶ Напр., Тудор Сатмазович, Каракос Мнюзович Карас Кокей. – Р.1159 і ін.

⁷ [Голубовський П.В.] "Печенеги, Торки и Половцы". Київ 1884.

⁸ Seminarium Kondakananum, [Т.] І, Прага, 1927.

⁹ До думки Маркварта приєднується і академ. В.Бартольд ("Русск[ий] историческ[ий]. журнал", 1921 р. №7).

¹⁰ Див. нашу ст. "Чорні Клобуки" – ("Східний світ", 1928 р. ч.5.)

Є) Центром історичної області Чорних Клобуків було літописне місто Торчеськ, розташоване у Пороссі. Чорні Клобуки поступово переходили до осілого способу життя. Нерідко їхні мобільні загони кіннотників залучалися київськими князями для боротьби із своїми політичними супротивниками.

¹¹ Див. нашу статтю "Киевская Русь и Хазария" в "Slavia" 1927 р. [Ročník] VI [Sešit] 2/3.

¹² Із літератури, крім згаданих, з яких основною з'являється трохи застаріла праця [П.В.] Голубовського, слід зазначити роботи І.Маркварта "Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge". – Берлін, 1903 і "Ueber das Volkstum def Kumänen". – Берлін 1914. Значний матеріал є також в "Історії України-Руси" М.С.Грушевського, переважно в 2-х перших томах, а також у Н.Загоровського "Очерк истории северного Причерноморья". – Одеса, 1922. Також див. в "Трудах" акад. В.Г.Васильєвського, т.1, СПб, 1908 р. ст. "Печенеги и Византия"; ст. П.Бурачкова в X т. "Зап[иски] Одес[ского] об-ва Истории и древн[остей] – "Опыт исследования о Куманах или Половцах" і інші.